प्रकृतिविकृतिपाठविमर्शः

सुस्वागतम्

प्रस्तोता – सत्यव्रतपाण्डेयः (वेदविभागः)
प्राध्यापक-
महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः

प्रकृतिपाठाः

1. संहितापाठः -(परः संनिकर्षः संहिता)
2. पदपाठः - (पदविच्छेदोऽसंहिता)
3. क्रमपाठः – (क्रमेण पदद्वयस्य पाठः, योगरूढा संहिता, क्रमः स्मृतिप्रयोजनः)

१. संहितापाठः

- अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म् ।
  होता॑रं रत्न॒धात॑मम् ॥

२. पदपाठः

- अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ । पु॒रःऽहि॑तम् । य॒ज्ञस्य॑ । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म् । होता॑रम् । र॒त्न॒ऽधात॑मम् ॥

३. क्रमपाठः

अ॒ग्निम् ई॒ळे॒| ई॒ळे॒ पु॒रःऽहि॑तम् | पु॒रःऽहि॑तम् य॒ज्ञस्य॑ |
य॒ज्ञस्य॑ दे॒वम्| दे॒वम् ऋ॒त्विज॑म्| ऋ॒त्विज॑म् होता॑रम्|
होता॑रम् र॒त्न॒ऽधात॑मम्||

पञ्चसन्धिलक्षणम्

अनुक्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोऽभिक्रमस्तथा ।
संक्रमश्चेति पञ्चैते जटायां कथिताः क्रमाः ।।

(क्रमः > १-२;२-३;३-४) > अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ ।
(उत्क्रमः> २-२;३-३;४-४)>ई॒ळे॒ । ई॒ळे॒ ।
(व्युत्क्रमः> २-१;३-२;४-३> ई॒ळे॒ । अ॒ग्निम् ।
(अभिक्रमः>१-१;२-२;३-३)> अ॒ग्निम् । अ॒ग्निम् ।
(संक्रमः> १-२;२-३;३-४)> अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ ।

विकृतिपाठाः

1. जटापाठः
2. मालापाठः
3. शिखापाठः
4. रेखापाठः
5. ध्वजपाठः
6. दण्डपाठः
7. रथपाठः
8. घनपाठः

शैशिरीये समाम्नाये व्यालिनैव महर्षिणा ।
जटाद्या विकृतीरष्टौ लक्ष्यन्ते नातिविस्तरम् ॥ १ ॥
जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥ २ ॥

जटालक्षणम्

प्रथमं जटालक्षणम्

अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत् क्रमम् ।
विलोमे पदवत्संधिः अनुलोमे यथाक्रमम् ॥

द्वितीयं जटालक्षणम्

क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् ।
अभ्यस्य पूर्व च तथोत्तरे पदे ऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते ।।

अष्टौ विकृतयः क्रमपूर्वा भवन्ति । तासु जटा-दण्डसंज्ञके द्वे विकृती मुख्ये । यत पताभ्यामेवान्या विकृतयः संभवन्ति । तत्र जटां शिखाऽनुसरति । तथा च दण्डं माला-रेखा-ध्वज-रथा अनुसरन्ति । घनस्तु जटादण्डावनुसरति ।

१,२,२,१,१,२

१. जटापाठः

अ॒ग्निम् ई॒ळे| ई॒ळे अ॒ग्निम्| अ॒ग्निम् ई॒ळे||
ई॒ळे पु॒रःऽहि॑तम्| पु॒रःऽहि॑तम् ई॒ळे| ई॒ळे पु॒रःऽहि॑तम्||
पु॒रःऽहि॑तम् य॒ज्ञस्य॑| य॒ज्ञस्य॑ पु॒रःऽहि॑तम्| पु॒रःऽहि॑तम् य॒ज्ञस्य॑||
य॒ज्ञस्य॑ दे॒वम्| दे॒वम् य॒ज्ञस्य॑| य॒ज्ञस्य॑ दे॒वम्||
दे॒वम् ऋ॒त्विज॑म्| ऋ॒त्विज॑म् दे॒वम्| दे॒वम् ऋ॒त्विज॑म्||
होता॑रम् र॒त्न॒ऽधात॑मम्| र॒त्न॒ऽधात॑मम् होता॑रम्| होता॑रम् र॒त्न॒ऽधात॑मम्||

मालालक्षणम्

(१. क्रममाला)

ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्धर्चस्यादितोऽन्ततः ।
अन्तं चादिं नयेदेवं क्रममालेति गीयते ।।

(२. पुष्पमाला)

माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा ।
आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥

जटावदेव पुष्पमाला भवति । तत्र प्रतिपदं विराम इतिकारश्चेति विशेषः ।
केचिच्च पुष्पमालायामितिकारं पदसन्धिस्थानेऽपि वदन्ति ।

२. मालापाठः

१.(क्रममाला)

अ॒ग्निम् ई॒ळे।	ऋ॒त्विज॑म् दे॒वम्।
ई॒ळे पु॒रःऽहि॑तम्।	दे॒वम् य॒ज्ञस्य॑।
पु॒रःऽहि॑तम् य॒ज्ञस्य॑।	य॒ज्ञस्य॑ पु॒रःऽहि॑तम्।
य॒ज्ञस्य॑ दे॒वम्।	पु॒रःऽहि॑तम् ई॒ळे।
दे॒वम् ऋ॒त्विज॑म्।	ई॒ळे अ॒ग्निम्।

२.(पुष्पमाला) १,२ । २,१ । १,२

अ॒ग्निम् ई॒ळे। ई॒ळे अ॒ग्निम्। अ॒ग्निम् ई॒ळे॥

ई॒ळे पु॒रःऽहि॑तम्। पु॒रःऽहि॑तम् ई॒ळे। ई॒ळे पु॒रःऽहि॑तम्॥

पु॒रःऽहि॑तम् य॒ज्ञस्य॑। य॒ज्ञस्य॑ पु॒रःऽहि॑तम्। पु॒रःऽहि॑तम् य॒ज्ञस्य॑॥

य॒ज्ञस्य॑ दे॒वम्। दे॒वम् य॒ज्ञस्य॑। य॒ज्ञस्य॑ दे॒वम्॥

दे॒वम् ऋ॒त्विज॑म्। ऋ॒त्विज॑म् दे॒वम्। दे॒वम् ऋ॒त्विज॑म्॥

३.शिखापाठः १,२,२,१,१,२,३

(शिखालक्षणम्)

पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते ।

अ॒ग्निम् ई॒ळे॒| ई॒ळे॒ अ॒ग्निम्| अ॒ग्निम् ई॒ळे॒| पु॒रःऽहि॑तम्||
ई॒ळे॒ पु॒रःऽहि॑तम्| पु॒रःऽहि॑तम् ई॒ळे॒| ई॒ळे॒ पु॒रःऽहि॑तम्| य॒ज्ञस्य॑||
पु॒रःऽहि॑तम् य॒ज्ञस्य॑| य॒ज्ञस्य॑ पु॒रःऽहि॑तम्| पु॒रःऽहि॑तम् य॒ज्ञस्य॑| दे॒वम्||
य॒ज्ञस्य॑ दे॒वम्| दे॒वम् य॒ज्ञस्य॑| य॒ज्ञस्य॑ दे॒वम्| ऋ॒त्विज॑म्||
दे॒वम् ऋ॒त्विज॑म्| ऋ॒त्विज॑म् दे॒वम्| दे॒वम् ऋ॒त्विज॑म्||
होता॑रम् र॒त्न॒ऽधात॑मम्| र॒त्न॒ऽधात॑मम् होता॑रम्| होता॑रम् र॒त्न॒ऽधात॑मम्||

(रेखालक्षणम्)

क्रमाद् द्वित्रिचतुष्पञ्चपदक्रममुदाहरेत् ।
पृथक्पृथग्विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात् ।।

४.रेखापाठः

पदद्वयं= अ॒ग्निम् ई॒ळे॒| ई॒ळे॒ अ॒ग्निम्| अ॒ग्निम् ई॒ळे॒||
पदत्रयं= ई॒ळे॒ पु॒रःऽहि॑तम् य॒ज्ञस्य॑| य॒ज्ञस्य॑ पु॒रःऽहि॑तम् ई॒ळे॒ | ई॒ळे॒ पु॒रःऽहि॑तम्||
पदचतुष्कं= पु॒रःऽहि॑तम् य॒ज्ञस्य॑ दे॒वम् ऋ॒त्विज॑म्| ऋ॒त्विज॑म् दे॒वम् य॒ज्ञस्य॑ पु॒रःऽहि॑तम्|..........||

७ ध्वज पाठ

- यह क्रम पाठ की तरह ही होता है।
- पदक्रम- १ २ २ ३ ३ ४
- ३ ४ २ ३ १ २।
- ४ ५ ५ ६ ६ ७
- ६ ७ ५ ६ ४ ५।

८ दण्डपाठ

- पदक्रम- १ २| २ १| १ २| २ ३ | ३ २ १||
- २ ३| ३ २| २ ३| ३ ४ | ४ ३ २||

१ रथ पाठ

पदक्रम- १ २ ४ ५।

- १ २ ५ ४।
- १ २ २ ३।
- ४ ५ ५ ४।
- ३ ४ ६ ७।
- ३ ४ ७ ६।
- ३ ४ ४ ५। इत्यादि

१० घनपाठ

- पदक्रम- १ २| २ १| १ २ ३| ३ २ १|
- १ २ ३| २ ३| ३ २| २ ३ ४| ४ ३ २|
- २ ३ ४| ३ ४| ४ ३| ३ ४ ५| ५ ४ ३| इत्यादि

धन्यवादः